

## ‘Kapers van kennis’

### De rol van een boekaniersgeleerde in de circulatie van kennis over ziekten en geneesmiddelen in de tropen

STEPHEN SNELDERS\*

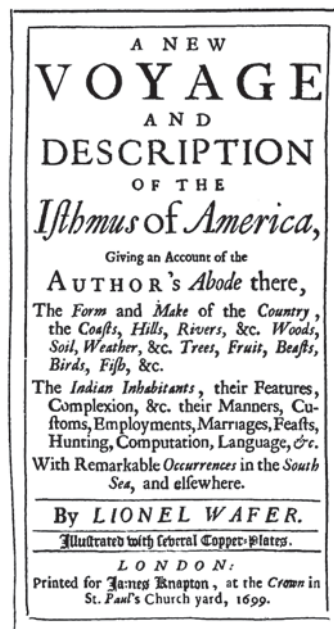
De *Historia naturalis Brasiliae* uit 1648 van de Hollandse arts Willem Piso (1611-1678) en de Duitse natuurgeleerde Georg Marcgraf (1610-1643 of 1644) geldt onbetwist als een pionierswerk in de ontwikkeling en circulatie van kennis over omgang met gezondheid en ziekte en over de flora en fauna in de tropen. Een exemplaar van het boek werd uitgebreid bestudeerd en geannoteerd door de Engelse apotheker en lid van de Royal Society James Petiver (1663-1718). In zijn annotaties verwijst Petiver voortdurend naar een ‘W’ of ‘WAF’. De historici A. Wheeler en P.J.P. Whitehead hebben gesuggereerd dat Petiver hiermee verwees naar Lionel Wafer (c. 1660-c. 1705), en dat hij de notities over species in de *Historia naturalis* vergeleek met de informatie verkregen van deze chirurgijn.<sup>1</sup> Dit is opmerkelijk: in tegenstelling tot Piso en Markgraf heeft Lionel Wafer immers nauwelijks of geen plaats verworven in de geschiedenis van de geneeskunde of de biologie. Zijn observaties over albinisme onder de Cuna-indianen in het huidige Panama zijn nog van enige interesse geweest voor twintigste-eeuwse onderzoekers van dit verschijnsel,<sup>2</sup> maar voor de rest staat Wafer bekend als ‘a forgotten medical worthy’.<sup>3</sup> In de maritieme en overzeese geschiedenis heeft Wafer wel een, zij het bescheiden, plaats verworven: als zeerover. Hij was deelnemer aan en kroniekschrijver van een aantal rooftochten van de Broederschap van de Kust, de Engelse, Franse en Nederlandse boekaniers en filibustiers die Spaans-Amerika en de Caraïben teisterden.<sup>4</sup>

Wafer is daarmee een voorbeeld van het type van de ‘boekaniersgeleerde’ die we in de zeventiende en achttiende eeuw vaker tegenkomen en die ik in dit artikel nader zal omschrijven.<sup>5</sup> Het bestaan van dit type, zo is mijn stelling, werpt een ander licht op de culturele

\* VU-University Medical Center, Afdeling Metamedica, k. D-326, Postbus 7057, 1007 MB Amsterdam. E-mail: [s.snelders@vumc.nl](mailto:s.snelders@vumc.nl). Dit artikel is geschreven in het kader van het onderzoeksproject ‘Scheepschirurgijns en tropische geneeskunde 1600-1800’ dat gefinancierd wordt door de Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde.

- 1 P.J.P. Whitehead, ‘The biography of Georg Marcgraf (1610-1643/4) by his brother Christian, translated by James Petiver’, *Journal of the Society for the Bibliography of Natural History* 9 (1979) 304.
- 2 O. Björnberg, ‘Total albinos among the Cuna Indians’, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 14 (1960) 265-267.
- 3 R.A. Malt, ‘Lionel Wafer – Surgeon to the Buccaneers’, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 14 (1960) 473.
- 4 De meest gedetailleerde biografie van Wafer is L.E. Elliott Joyce, ‘Introduction. Lionel Wafer and his times’, in: L. Wafer, *A new voyage & description of the isthmus of America* (ed. Hakluyt Society 1934; herdrukt Nendeln 1967) xi-lxvii. Zie ook L. Eloesser, ‘Pirate and buccaneer doctors’, *Annals of Medical History* 8 (1926) 31-60; Malt, ‘Lionel Wafer’ (n. 4) 459-474 en S. Snelders, ‘Chirurgijns onder de zeerovers in de 17e eeuw’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 149 (2005) 2933-2936. Voor een introductie tot de boekaniers en hun positie op Jamaica verwijs ik naar mijn *Het grijnzend doodshoofd. Nederlandse piraten in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2006) en de daarin genoemde literatuur.
- 5 Een meer diepgaande studie van het type van de ‘boekaniers-geleerde’ in bovengenoemde zin, met speciale aandacht voor de Nederlandse situatie, onderneem ik momenteel in het kader van het onderzoeksproject ‘Scheepschirurgijns en tropische geneeskunde 1600-1800’ (zie n. 1).

Titelpagina van ...



processen die gespeeld hebben in de kenniscirculatie in deze tijd. Niet alleen handel en wetenschap bevorderden elkaars ontwikkeling, zoals in recente literatuur nog eens is betoogd.<sup>6</sup> Ook in het kader van territoriale expansie en zeeroverij werd kennis vermeerderd.

#### *Het verwerven van kennis in de zeventiende eeuw*

Volgens de historicus Harold Cook werden de medici, botanisten en natuuronderzoekers in de Republiek der Verenigde Provinciën en de bezittingen van de West- en Oost-Indische handelscompagnieën gedreven door een empirische zucht tot observaties. Hun 'nieuwe' kijken naar de objecten in de wereld, met oog voor detail en accuratesse, staat volgens hem in verband met de behoeften van de zeventiende-eeuwse kooplieden. Door het gebruik van de zintuigen kan men de wereld 'kennen' en hoeft men er niet over te speculeren (te 'weten'). De zo verkregen kennis stond in direct verband met het zelfbelang, want men verkreeg op deze wijze ook kennis over commerciële waardes en toepassingen. Het waarnemen kwam dus niet voort uit een belangeloze wetenschappelijke interesse, maar uit lichamelijke en geestelijke ervaringen, de 'passies'.

Van doorslaggevend belang in de globale kenniscirculatie is dat, als we Cook mogen volgen, 'feiten' culturele grenzen kunnen overschrijden waar concepten en therapieën dat veel minder makkelijk kunnen. Over de gehele wereld werden die 'feiten' verzameld en doorge-  
 stuurd naar denkers en verzamelaars in de moederlanden die, aldus Cook, de waarheid, het nut, en de morele waarde ervan poogden te achterhalen. Samengevat: het met een open oog kijken naar winstmogelijkheden bevorderde blijkbaar een klimaat van het met een open oog kijken naar de natuur en dit inclusief hoe die natuur van invloed was op gezondheid en ziekte en welke (plantaardige) remedies zij voortbracht.

6 H.J. Cook, *Matters of exchange. Commerce, medicine, and science in the Dutch Golden Age* (New Haven 2007).

## 'Kapers van kennis'

9

Kooplieden en commerciële belangen speelden dus een essentiële rol in de Nieuwe Wereld in de circulatie van kennis omtrent flora en fauna, gezondheid en ziekte. Deze rol was in Cooks visie nauw verbonden met de morele waarden en deugden die de kooplieden aankweekten en die de basis vormden voor een vroege 'informatie-economie':

Trust and credibility, rooted in modesty and work, supported by plain speech and the rule of law, oriented towards finding out and accumulating a knowledge of the exact details of the material world and exchanging them commensurably; these constituted the values of the hard-headed merchant and his fellow travellers just as much as they did the values of naturalists and physicians.<sup>7</sup>

Het is nog de vraag in hoeverre Cooks analyse ook opgaat voor andere landen dan de Republiek, zoals in Engeland en Frankrijk; maar dat een zelfde soort dynamiek een rol moet hebben gespeeld, lijkt aannemelijk. Het is verder zeker nog de moeite waard verder na te denken over de verhouding tussen deze 'burgerlijke' idealen en de rol van aristocratie en adellijke idealen. Het staat echter buiten kijf dat Cook een prachtige synthese heeft geproduceerd die zeker een lange tijd als standaardwerk zal functioneren en comparatief onderzoek zal inspireren.

Maar zoals al gesteld, kunnen we nog een ander licht doen schijnen op de culturele processen die een rol speelden in de globale kenniscirculatie. Handel stimuleert kennis, of in elk geval een praktisch soort kennis van 'objecten'. Dat doet die handel omdat die objecten zelf handel (kunnen) zijn. Handel stimuleert kennis, want kennis is handel. De concrete kennisobjecten zijn handel, bijvoorbeeld als geneesmiddelen geïdentificeerde producten als Peruviaanse bark of cinchona, of chocolade.<sup>8</sup> Omgekeerd maakt kennis handel pas mogelijk. Konden de ziekten in de Nieuwe Wereld die de blanke handelaren overvielen, bestreden worden? Konden zij misschien het beste worden bestreden door lokale geneesmiddelen? Geloof in de superioriteit van lokale boven geïmporteerde geneesmiddelen treffen we vaker aan bij zeventiende-eeuwse artsen, zoals bij de Hollander Johan van Beverwijck die het in 1636 beeldend verwoordde: 'God slaat niet of Hij zalft wederom en Hij geeft ieder kou naar zijn kleren'.<sup>9</sup> De driedaagse koortsen die wij nu toeschrijven aan malaria, konden volgens menigeen het beste worden bestreden met het bovengenoemde cinchona waarvan we het effect nu toeschrijven aan de kinine die de plant bevat.<sup>10</sup>

Kennis was dus voor de koopmansoligarchieën van de Republiek, en voor hun Britse en Franse collega's, geen belangeloze kennis, maar praktische kennis. Die kennis en de objecten van kennis werden echter even zo min eenvoudig en goedkoop verworven als de slaven die de West-Indische Compagnie (WIC) uit Afrika haalde of het Spaanse zilver waar WIC-kapers als Piet Hein jacht op maakten. Kennis moest verworven worden in een wereld die doordrenkt was van competitie en geweld en dat was iets waar de 'virtuosi' die in het verre Europa hun licht lieten schijnen over de objecten van kennis die hun werden toegezonden, misschien niet zoveel mee te maken hadden. Maar hoe kwam die kennis bij hen? De ontdekking van de wereld vond niet plaats, zoals Cook terecht aangeeft, 'in libraries and lecture halls alone, nor among people we would today call 'intellectuals.' 'Ship captains, officers, sailors, and surgeons' speelden

<sup>7</sup> Cook, *Matters of exchange* (n. 7) 81.

<sup>8</sup> Voor de export van geneeskrachtige planten naar Europa vergelijk A.M.G. Rutten, *Blue ships. Dutch ocean crossing with multifunctional drugs and spices in the eighteenth century* (Rotterdam 2008).

<sup>9</sup> J. van Beverwijck, *De schat der gezondheid* (Amsterdam 1992) 47.

<sup>10</sup> Voor voorbeelden van discussies over de werking van deze plant zie A.-H. Maehle, *Drugs on trial. Experimental pharmacology and therapeutic innovation in the eighteenth century* (Amsterdam 1999) 223-309.

een rol van doorslaggevend betekenis.<sup>11</sup> Maar dat deden ook zeerovers. Zo valt in een van de catalogussen van de collecties van Petivers vriend, de arts en president van de Royal Society Hans Sloane (1660-1753), de volgende beschrijving van een etnografische vondst te vinden:

A leather *purse* embroidered together with the figure of a head in horn? fastened to it to be worn to prevent *thunder* in the mines of Sta Maria near Campeche in New Spain [nu in Mexico] *taken by the English of Jamaica from the Spanyolds when they took those mines* [mijn curs.] & given me by Coll. Law.<sup>12</sup>

Met andere woorden, dit object uit Sloane's collectie was afkomstig van een plunderaanval van Engelse boekaniers op Spaans grondgebied en maakte uiteindelijk de reis naar Londen. En het is niet het enige item in de collectie die een dergelijke geschiedenis kent.<sup>13</sup> Het kan Sloane in zijn verzamelwoede en zijn 'observaties' dan ook geen kwaad hebben gedaan dat hij ooit op Jamaica de lijfarts was geweest van de gouverneur, die op zijn beurt weer een vriend was van de beruchte boekaniersleider Henry Morgan.<sup>14</sup> Men heeft zelfs gemeend dat de patiënt 'Sir H.M.' in een van Sloane's gevalsbeschrijvingen dezelfde is als de zeerover.<sup>15</sup>

Niet alleen handel, ook geweld, geld, macht en invloed speelde dus een rol in het verzamelen en observeren van objecten van kennis, in wat we de *oorspronkelijke accumulatie van kennis* kunnen noemen. Dat roept speculaties op of er niet nog andere kwaliteiten en deugden nodig zijn voor die accumulatie dan het vermogen tot accuraat en gedetailleerd observeren, waarheidsgetrouwheid en geloofwaardigheid. In het vergaren van kennis blijken nu ook kwaliteiten als pragmatisme, opportunisme en zelfs meedogenloosheid een rol te hebben gespeeld; kwaliteiten waarmee boekaniers bij uitstek moesten zijn uitgerust, wilden ze overleven.

De omgang met 'ziektes in de tropen', en met name de kennis van geneesmiddelen daarin, is vorm gegeven binnen – en tevens door – de dynamiek van het handelskapitalisme. Een rol van enig belang werd hierin gespeeld door een type observator die zich niet helemaal laat herkennen in de deugdzaame, zuinige, eventueel godvrezende maar bovenal geloofwaardige observator uit de Gouden Eeuw. In wetenschap en geneeskunde nam dit andere type de vorm aan van de 'boekaniersgeleerde', waarvan we nu Wafer als illustratief voorbeeld nader zullen onderzoeken.

#### *Gekaapte kennis, Londen omstreeks 1700*

Wafer, die misschien van Schotse afkomst was, ging in 1677, waarschijnlijk op zeventienjarige leeftijd, voor het eerst naar zee als *loblolly-boy*, leerjongen bij een scheepschirurgijn. Op zijn tweede reis, twee jaar later naar Jamaica, was hij nog steeds leerjongen. Maar op het eiland aangekomen ging hij al het beroep van chirurgijn op eigen houtje uitoefenen, waarschijnlijk zonder formele classificatie: chirurgijns waren immers schaars in de Nieuwe Wereld. Net als Sloane enige jaren later, maar in minder verheven omstandigheden, kwam ook Wafer op Jamaica in aanraking met de boekaniers. In 1680 vinden we hem dan ook als zelfstandig

<sup>11</sup> Cook, *Matters of exchange* (n. 7) 2.

<sup>12</sup> J.C.H. King, 'Ethnographic collections. Collecting in the context of Sloane's catalogue of 'Miscellanies', in: A. MacGregor (ed.), *Sir Hans Sloane. Collector, Scientist, Antiquary* (London 1994) 243, noot 101.

<sup>13</sup> Ibidem, 236.

<sup>14</sup> Snelders, *Grijnzend doodshoofd* (n. 5) 111.

<sup>15</sup> R.B. Sheridan, 'The doctor and the buccaneer. Sir Hans Sloane's case history of Sir Henry Morgan, Jamaica, 1688', *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 41 (1986) 76-87. Dat 'Sir H.M.' Morgan was is overigens ook weer bestreden door G.M. Longfield-Jones, 'The case history of 'Sir H.M.', *Medical History* 32 (1988) 449-460.

## 'Kapers van kennis'

11

scheepschirurgijn op de vloot van Edmond Cooke, op rooftocht naar de Spaanse nederzettingen en schepen op de Stille Oceaan kust van Panama – het begin van een achtjarige odyssee als boekanier. Het zijn de avonturen die Wafer op deze eerste tocht, in 1680-1681, meemaakte die het onderwerp zijn van zijn boek *A New Voyage and Description of the Isthmus of America*. De *Voyage* verscheen in 1699 in Londen en kwam tegemoet aan een lezersmarkt voor exotische avonturen in den vreemde. Maar het gaat in het boek niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, om Wafers persoonlijke wederwaardigheden. Een groot deel van het boek is gewijd aan zijn etnografische beschrijvingen van de Indianen in Darien, in het huidige Panama, waar hij, achtergelaten vanwege zijn verwondingen, langere tijd verblijft. En de tweede uitgave van 1704 bevat ook nadere uiteenzettingen over 'natural history', geschreven door een 'Fellow van de Royal Society' – waarschijnlijk Petiver.<sup>16</sup> Wafers biograaf noemt deze bijdrage een 'remarkable but almost entirely apocryphal account of the Isthmus of Panama'.<sup>17</sup> Aan de hand van Petivers annotaties in de *Historia naturalis Brasiliae* laat, zoals reeds gememoreerd, P.J.P. Whitehead zien dat Petiver waarschijnlijk een vergelijking probeerde op te stellen tussen de informatie van Wafer en die van Piso en Markgraf.<sup>18</sup>

Voor Fellows van de Royal Society die geïnteresseerd waren in de natuurlijke geschiedenis van Brazilië was er ook altijd de mogelijkheid zich persoonlijk te wenden tot Wafer. Die woonde het laatste decennium van zijn leven in Londen, 'perhaps in Wapping, haunt of searovers', zo stelt zijn biograaf zich voor.<sup>19</sup> Misschien dat Sloane zelfs zijn bovengenoemde etnografische vondst van Wafer heeft gekregen, die immers in 1684 deelname aan een overval op Santa Maria, waar de vondst vandaan kwam.<sup>20</sup> De Fellows wendden zich zeker tot Wafers medeboekancier William Dampier (1651-1715). Dampier had meegedaan aan enige van dezelfde rooftochten als Wafer en zijn lege uren gevuld met natuurhistorische observaties. Zijn boek *A New Voyage round the World* verscheen in 1697 bij James Knapston in Londen, dezelfde uitgever die twee jaar later Wafers boek uitbracht, en werd meteen een commercieel succes. De Royal Society toonde zich geïnteresseerd en nodigde Dampier uit haar vergadering toe te spreken.<sup>21</sup> Dampier liet zich overigens zelf nogal laatdunkend uit over Wafer, maar dat kan professionele jaloezie geweest zijn – Dampier schijnt geen gemakkelijk mens te zijn geweest.<sup>22</sup>

Op verschillende manieren zien we bij Wafer hoe zijn natuurhistorische, etnografische, medisch-antropologische en politiek-geografische observaties voortkwamen uit praktische interesses en uiteindelijk werden gebruikt om een praktisch nut te verwezenlijken; ook voor hemzelf. In Londen wonend leefde Wafer van zijn deel van de opbrengsten van de boekaniersexpedities die hij in zijn zeekist had meegenomen. Dit was een waarschijnlijk redelijk comfortabele, maar geenszins onuitputtelijke bron van inkomsten. We weten niet of hij daarnaast nog wat bijverdiende als chirurgijn. Zijn *New Voyage* was uiteindelijk bedoeld om inkomsten te genereren, in het voetspoor van het boek van Dampier. Maar dit was niet de

16 ['A member of the Royal Society']. 'An additional account of several beasts, birds, fishes, reptiles &c. and particularly many trees, shrubs, and herbs, with their names, use, virtues, &c. as has been observed in those parts', in: L. Wafer, *A new voyage and description of the isthmus of America* (London 1704) 210-262.

17 Elliott Joyce, 'Introduction' (n. 5) lxvi.

18 Whitehead, 'Biography' (n. 2) 304-305.

19 Elliott Joyce, 'Introduction' (n. 5) lxvi.

20 Wafer, *New voyage* (n. 5), 86. Voor de overval op Santa Maria zie: David F. Marley, *Pirates. Adventurers of the high seas* (London 1997) 86-87.

21 D. en M. Preston, *A pirate of exquisite mind. The life of William Dampier* (London 2004) 328-330.

22 Elliott Joyce, 'Introduction' (n. 5) lvi.

enige manier om praktisch voordeel te verwerven uit zijn observaties. De landengte van Darien trok de aandacht vanwege zijn rijkdommen aan hout en verfstoffen, en misschien zelfs goud. De in 1695 opgerichte *Scots Company for the trading to Africa and the Indies* ontwikkelde een project om een Schotse kolonie op de landengte te stichten. De kennis van Wafer omtrent de geografische omstandigheden en de omgang met gezondheid en ziekte in deze regio kon men goed gebruiken. Bovendien waren de boekaniers traditioneel de bondgenoten van de Indianen van Darien en kon de Scots Company ook op dit gebied, en uiteindelijk met succes, Wafers contacten en informatie gebruiken. Wafer werd dan ook ingehuurd als adviseur en stemde er zelfs in toe de publicatie van zijn boek uit te stellen om de eventuele concurrentie de daarin gepresenteerde informatie te onthouden. De Schotse expeditie in 1698-1700 faalde echter, deels vanwege de slechte gezondheidsomstandigheden in het te koloniseren gebied en deels door een Spaanse aanval.<sup>23</sup>

In 1698 stelde Wafer ook nog een vertrouwelijk rapport op over Panama en de Stille Oceaan kust voor de hertog van Leeds, een vertrouweling van Willem III.<sup>24</sup> Maar hij was nu vrij om zijn boek het licht te laten zien. In zijn voorwoord tot de tweede editie van 1704 benadrukte hij nog eens extra dat al de door hem gepresenteerde informatie, inclusief de 'Natural History of those Parts', alleen als bedoeling had 'to represent to the World how far it would be the interest of England to make an Establishment upon that Continent' [Darien].<sup>25</sup>

Een voorbeeld hoe praktische natuurhistorische en geneeskundige observaties hun steentje bij konden dragen aan een dergelijk project is Wafers beschrijving van een 'Soldier-insect', 'a sort of Insect like a snail' – bedoeld is een soort van heremietkreeft. Het gaat hem niet alleen om beschrijving van het insect, maar ook om de praktische waarde die het heeft voor de blanke avonturiers. Niet alleen is het gedeelte binnen de schelp heerlijk eetbaar ('We trust a Skuer through this part, and roast a pretty many of them in a row'), ook is de chirurgijn Wafer gebleken dat de olie van de soldaatinsecten een uitstekende remedie is bij verstoppingen en kneuzingen. 'The *Indians* use it that way very successfully, and many of the Privateers in the *West-Indies*: And our Men sought them as much for the Oil, as for the sake of eating them.'<sup>26</sup> Andere voorbeelden van praktische geneeskundige toepassingen onder Wafers observaties betreffen de kalebas, die hij aanbeval te gebruiken door middel van een klisterspuit bij driedaagse koorsten en darmkolieken; en mangrovebark, dat Wafer gebruikte als substituuut voor Peruviaanse bark en zelfs mee terugnam naar Engeland.<sup>27</sup>

Wafer was niet een belangeloze observator van natuurhistorische, etnografische en geneeskundige 'feiten'. Bij al zijn niet te betwijfelen fascinatie voor de exotische wereld die hij op zijn reizen en rooftochten aantrof, dienden zijn observaties en de presentatie daarvan praktische doeleinden. Voor de chirurgijn Wafer, die zijn medeboekaniers en zichzelf gezond moest houden; voor de boekanier Wafer, op zoek naar Spaanse schatten; voor de 'geheim agent' Wafer, die zijn informatie doorspeelde aan de kolonisatoren in het moederland, en voor de schrijver Wafer, uit op commercieel succes. Hij kon dus relevante observaties aanbieden en verspreiden binnen verschillende contexten. Hij opereerde echter ook in een context die observatie en disseminatie mogelijk maakten. En dat was niet de welvarende en

<sup>23</sup> Ibid., 1-lxii.

<sup>24</sup> Gepubliceerd als 'Wafer's 'secret report'' in: Ibidem, 133-151.

<sup>25</sup> Wafer, *New Voyage* (n. 5) lxix.

<sup>26</sup> L. Wafer, *A new voyage and description of the isthmus of America* (London 1699; reprinted Cleveland 1903) 114-115.

<sup>27</sup> Wafer, *New Voyage* (n. 5) 102-106.

## 'Kapers van kennis'

13



Bijschrift...?

burgerlijke handelscultuur van zijn moederland, maar de gewelddadige wereld van de Broederschap van Kust, de zeerovers van de Caraïben. Binnen die wereld kon Wafer opereren en observeren – die wereld bracht hem ook (haast letterlijk, per schip) naar de door hem te observeren 'feiten'. Het was het bondgenootschap van boekaniers en Indianen tegen de gezamenlijke vijand, de Spanjaarden, die het Wafer mogelijk maakten vier maanden in zijn eentje onder de Cuna-indianen van Darien te leven en zelfs als hun arts op te treden.<sup>28</sup>

Hiermee komen we op de persoonlijke eigenschappen die onze boekaniersgeleerde nodig had om zijn bijdrage te leveren aan de ontdekking van de wereld. Om te beginnen de constitutie, het karakter en het aanpassingsvermogen om deel uit te maken, niet van een wetenschappelijke cultuur van 'intellectuelen', maar van de gewelddadige en voortdurend veranderende wereld van de zee en van de zeerovers. Nadat Wafer de Indianen had verlaten en zijn boekanierskameraden terug vond, duurde het bijna een uur voordat ze hem herkenden, want hij was 'painted as [the Indians] were, and all but naked but only about the Waist, and with my Nose-piece [piercing] hanging over my mouth.'<sup>29</sup> Hij beschikte blijkbaar over een groot aanpassingsvermogen aan zijn omgeving. Maar hij had ook intellectuele kwaliteiten nodig, zoals een vermogen tot gedetailleerde en accurate observatie én een goed geheugen. Wafer maakte namelijk geen 'veldnotities'. 'I kept no *Journal* (...) Yet I have not trusted altogether to my own *Memory*; but some Things I committed to *Writing*, long before I return'd to *England*.'<sup>30</sup> Het zijn echter altijd aantekeningen achteraf. Hij kwam niet op de oplossing die Dampier bedacht had, namelijk om zijn aantekeningen te bewaren in een aan beide open zijden met was verzegelde bamboestengel.<sup>31</sup> Hoe accuraat en nuttig Wafers aantekeningen waren, in hoeverre ze bijdroegen aan de ontdekking van de wereld, was iets dat in discussie met de geleerden in het moederland verder moest worden beslist.

*Geloofwaardige kennis?*

Er blijft nog een merkwaardigheid over. Moderne natuurwetenschap en geneeskunde is, in de ogen van Cook en vele anderen, gebouwd op het geloof in de waarheid die gerapporteerd

<sup>28</sup> Voor de relaties tussen boekaniers en Indianen, zie: Snelders, *Grijnzend doodshoofd* (n. 5) 57-60.

<sup>29</sup> Wafer, *New Voyage* (n. 5) 64.

<sup>30</sup> *Ibidem*, 31-32.

<sup>31</sup> D. Cordingly, 'Seeräuber als Entdecker', in: Idem (ed.), *Piraten. Furcht und Schrecken auf den Weltmeeren* (Köln 1997) 67.

wordt. Niet dus in de geloofwaardigheid van de observatie, maar in die van de observator.<sup>32</sup> Toch was Wafer net zomin als Dampier een volledig respectabel figuur. Hij was tenslotte een zeerover. En hij werd ook door velen als zodanig gezien. Weliswaar aasden de boekaniers voornamelijk op Spaans goud, en was Spanje de oude vijand van Engeland, maar er was geen oorlog meer tussen Engeland en Spanje, en in feite was kaapvaart sinds de eerste helft van de jaren 1670 illegaal geworden op Jamaica, de thuisbasis van de Engelse boekaniers.<sup>33</sup> Wafer vermeed het dan ook om in *New Voyage* te refereren naar zichzelf als boekanier of iets te zeggen over de Broederschap van de Kust. Hij vermeldde ook nergens dat hij in 1688-1689 bijna een jaar lang gevangen had gezeten in Jamestown, de hoofdstad van Virginia, op verdenking van piraterij. Hij was met zijn kapitein Edward Davis en zijn scheepsmaat John Hingson in een open boot, geroeid door een negerbediende, op volle zee opgepikt door een Engels marineschip. Wafer alleen al had in zijn bezit 1158 Spaanse zilverstukken (stukken van acht), 162 pond zilverplaat, anderhalve ons goud, voor een waarde van veertig pond aan zijde en stof, en meerdere jassen en andere kledij. De Spaanse gezant stelde een belastend dossier over de drie zeerovers samen. Voor de gouverneur van Virginia waren ze niets anders dan 'notorious pirates'.<sup>34</sup> Wafer zelf schreef hierover alleen aan het einde van de *New Voyage*: '[In Virginia] I thought to settle: But meeting with some Troubles after a three Ywars residence there, I came here for *England* in the Year 1690.'<sup>35</sup>

Dat Wafer en zijn kompanen uiteindelijk op vrije voet werden gesteld en met hun buit naar Engeland konden vertrekken toont echter aan dat op dit moment van de geschiedenis zeerovers nog niet per definitie onrespectabel waren. Het zou nog een paar decennia duren voordat staatsvorming ook in de Caraïben het punt had bereikt dat men de zeerovers niet meer nodig had ter bescherming van de eigen handelsnederzettingen en plantages en alleen maar zag als belemmering voor de handel – voordat de zeerover de vogelvrije vijand van alle naties met de Jolly Roger in top was geworden.<sup>36</sup> Wafer was uiteindelijk geen marginale outsider: hij kon gebruikt worden, zijn observaties hadden waarde. Twintig jaar later had hij in Londen in Execution Dock aan de galg gebengeld. Maar rond 1700 had zijn woord waarde en was zijn bijdrage aan wetenschap en samenleving waardevol.

#### *Conclusie: de boekaniersgeleerde*

In de rol van Wafer in de globale kenniscirculatie rond 1700 ging het niet alleen om het verwerven, door observatie en plundering, van objecten die dan werden doorgespeeld, als vriendendienst of om geldelijk gewin, aan de geleerden in het moederland. Er was meer aan de hand. Het geval van Wafer toont dat er in de accumulatie van kennis mensen 'op locatie' nodig waren, die een actieve rol speelden in de eerste selectie van relevant materiaal. Ze moesten, net als de geleerden in het moederland, *de 'passies' delen* die hen voerden tot de accurate en gedetailleerde observatie van objecten en 'feiten'. Ze moesten, ter plekke, in staat zijn te beoordelen welke observaties en 'feiten' *relevant* zijn. Ze moesten deel uitmaken van een *context of situatie* waardoor en waarin die observatie niet alleen mogelijk werd gemaakt maar zelfs gestimuleerd, of in elk geval niet tegengewerkt. Om zowel de kennis te verzamelen als

<sup>32</sup> Vgl. S. Shapin, *A social history of truth. Civility and science in seventeenth-century England* (Chicago 1994).

<sup>33</sup> Vergelijk Snelders, *Grijnzend doodshoofd* (n. 5) 110-117.

<sup>34</sup> Elliott Joyce, 'Introduction' (n. 5) xlii-l.

<sup>35</sup> Wafer, *New Voyage* (n. 5) 197-198.

<sup>36</sup> Vgl. ook J.E. Thompson, *Mercenaries, pirates and sovereigns. State-building and extraterritorial violence in Early Modern Europe* (Princeton 1994).



## 'Kapers van kennis'

15

het mogelijk te maken dat die werd verspreid, moesten ze in staat zijn tot *beschrijving* van hun observaties; en ze moesten ook deel uitmaken of worden van een (globaal netwerk) voor de *disseminatie* van die observaties.<sup>37</sup> Hun gerichtheid moest dan ook een belangrijke *praktische en pragmatische component* hebben: immers kennis over de 'natuur', in de vorm van geneeskrachtige planten, maar ook in de vorm van bijvoorbeeld kennis over weersomstandigheden, getijden en dergelijke, werd toegeëigend in een globaal handelsnetwerk.<sup>38</sup> Werkzaam als ze waren in zware en ongezonde omstandigheden (tropisch klimaat, lange zeereizen, 'oorlogsgebieden') moesten onze observatoren ook nog eens beschikken over een aantal *persoonlijke eigenschappen* als doorzettingsvermogen, een ijzeren constitutie, en de meedogenloosheid om zich staande te houden in moeilijke omstandigheden en tegen lastige concurrenten. Kortom, als we het verzamelen van 'feiten over de natuur' vervangen door 'Spaanse schatten en goud' dan moesten onze geleerden en observatoren 'op locatie' een redelijk aantal eigenschappen delen met de zeerovers en boekaniers van de Broederschap van de Kust of met de kapers en kolonistoren van de WIC en de VOC. Het is daarom geen toeval dat we een aantal van de eersten juist tegenkomen in het niet altijd even verheven gezelschap van de laatste. Waar het hier om gaat, uiteindelijk, is dat wetenschap en het verwerven van kennis ook het 'kopen' van kennis inhoudt. In de zeventiende eeuw was dit 'kopen van kennis' ingebouwd in het sociale weefsel, het netwerk waarmee wetenschappers, kooplieden, handelscompagnieën, kolonistoren en avonturiers waren verbonden.

Het voorbeeld van Wafer is dan ook meer dan alleen maar casuïstiek, een schilderachtig maar excentriek voorbeeld, en in zijn betekenis meer dan alleen maar een kleine voetnoot bij de wetenschapsbeoefening van de zeventiende eeuw. Boekaniers die ook geleerde waren, waren er niet zoveel – zoveel boekaniers waren er tenslotte ook niet. Maar boekaniers in een meer brede zin van het woord, waren onderdeel, en een essentieel onderdeel, van de zeventiende-eeuwse koloniale wereld. Boekaniers in de zin van een ideaaltype vinden we overal terug: bij de handelscompagnieën, de koopvaarders, de kolonistoren, de slavenhandelaars en de oorlogsvloten die de Europese handels- en territoriale expansie vormgeven. De grenzen tussen legaal en illegaal, wettige kaapvaart of zeeroverij, handel en piraterij, zelfs oorlog en vrede waren immers vloeiend.

We zijn dit artikel met Piso en Marcgraf begonnen. Laten we met de laatste eindigen. Is deze wetenschappelijke avonturier ook niet een voorbeeld van een boekaniersgeleerde? Marcgraf kon zijn activiteiten ontplooiën in de context van een hevige oorlog waarmee de WIC kolonies in Brazilië en op de Afrikaanse kust probeerde te vestigen. De informatie die hij op expeditie naar het Braziliaanse binnenland verzamelde, moest ook praktische kennis opleveren, bijvoorbeeld over geneeskrachtige planten en omgang met gezondheid en ziekte. Er was zelfs meer aan de hand. Historici hebben gesuggereerd dat de primaire bedoeling van zijn eerste expeditie in 1639 het roven van slaven onder de indianen was. Dit hoewel de WIC hier uitdrukkelijk tegen gekant was, omdat men de indianen als bondgenoten in de strijd tegen de

37 J.H. Elliott, *The Old World and the New 1492-1650* (Cambridge 1970) 18, onderscheidt als vier fasen in het proces van de incorporatie van de Nieuwe Wereld in de intellectuele horizon van Europa: 'observation', 'description', 'dissemination' en 'comprehension'.

38 Vergelijk A. Barrera, 'Local herbs, global medicines. Commerce, knowledge, and commodities in Spanish America', in: P.H. Smith en P. Findlen (eds.), *Merchants and marvels. Commerce, science, and art in Early Modern Europe* (New York 2002) 163-181. Communicatie binnen dit netwerk, zo kan toegevoegd worden, staat voornamelijk in dienst van de handel.

Portugezen wilde gebruiken. Het verschil tussen de geprezen natuuronderzoeker Marcgraf en de zeerover Wafer blijkt hier uiterst relatief te zijn.<sup>39</sup>

Het ideaaltype van de boekaniersgeleerde dat ik aan de hand van Wafer heb omschreven, valt ook buiten de boekaniers in de enge zin van het woord te vinden. Ze zijn evenzeer te vinden in de Engelse overzeese expansie als in de Nederlandse. En hun rol in de globale kenniscirculatie in de zeventiende en achttiende eeuw in het algemeen, en in de ontwikkeling van de geneeskunde in de tropen in het bijzonder, lijkt van essentieel belang te zijn geweest. Het 'kapen van kennis' vond op velerlei niveaus en in velerlei vormen plaats. Maar we moeten niet uit het oog verliezen dat de culturele processen die hierbij speelden, waren geplaatst binnen een gewelddadige en traumatische wereld waarin overleven, expanderen en verwerven van rijkdom en macht intiem verbonden waren met het verwerven van kennis.

#### SUMMARY

...?

39 E. van de Boogaard en R.P. Brienens, 'Information from Ceará from Georg Marcgraf (June–August 1639)', in: C. Ferraõ en J.P. Monteiro Suarez, (eds.), *Dutch Brazil*, 7 (Petrópolis 2002).